

## Osnivanje i rad Islamske dioničke štamparije u Sarajevu do 1918-te godine

Osnivanje prve bošnjačke štamparije u Sarajevu uklapa se u opći bosansko-muslimanski preporod, koji se na bosanskohercegovačkom prostoru dogodio na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće za vrijeme austrougarske uprave ovdje. Ovaj preporod je imao za cilj aktivno uključivanje Bošnjaka u savremene tokove života, posebno na polju prosvjete i kulture, uključujući i razne vidove političke borbe. Takvo obilježje poprimila je, kao sastavni dio preporoda i borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju Bošnjaka. Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju vođena je u dvije etape. Nakon neuspješne "... silom prekinute..."<sup>1</sup> prve etape 1886. godine i trogodišnjeg mirovanja, 1899. godine započinje druga, dinamičnija i efikasnija etapa borbe u čijem se jeku osniva i Islamska dionička štamparija. Ona je bila jedna od tipičnih ustanova preporoda i borbe za autonomiju. Neke od tada formiranih političkih grupa kao Muslimanska narodna stranka, Muslimanska samostalna stranka i opozicija, štampajući svoja glasila okupljale su se oko Islamske dioničke štamparije. Ove političke organizacije i pored toga nisu nikada uspjele da ovu štampariju pretvore samo u isključivo sredstvo političke borbe. Razlozi za to leže u programu Islamske dioničke štamparije koji se temeljio na njenoj u prvom redu prosvjetnoj i kulturnoj djelatnosti. Za Bošnjake vlastita štamparija u okviru općeg, značila je i "... kulturni preporod...", ona je bila "... znak i dokaz i čak simbol moderne prosvjete ..." koja je u to vrijeme intenzivno zaokupljala naročito bošnjake intelektualce.

Islamska dionička štamparija je postala mjesto okupljanja kulturnih i prosvjetnih poslenika i zastupnika bosansko-muslimanskog preporoda

Ideja o osnivanju štamparije sa ciljem da pomogne bošnjačkom stanovništvu u Bosni i Hercegovini u prosvjećivanju i školovanju, potekla je od bosansko-muslimanskog novinara iz osmanskog doba Mehmeda Šaćira Kurtećehajića.<sup>4</sup> Njegova zamisao aktuelizirana je prilikom osnivanja naučno-zabavnog lista Behar (1900-1910). Tom prilikom ranije samo zamišljena ideja poprimila je i svoj oblik u opredjeljenju da bosansko-muslimanska štamparija, čiji se čin osnivanja nalazio na pragu, treba da bude temeljna kulturna islamska ustanova čiji je osnovni zadatak opći kulturni preporod Bošnjaka.

Period priprema za osnivanje Štamparije okupio je veliki broj bošnjačkih intelektualaca, poslovnih i drugih istaknutih ličnosti koje je povezala zajednička težnja za progresom.

Utemeljitelji Islamske dioničke štamparije koji su svaki na svoj način bili posebno zaslužni za ostvarenje te davne težnje o vlastitoj štampariji, bili su Ademaga Mešić, Mahmud-beg Fadilpašić-Šerifović, Avdaga Šahinagić, Seid Ali-beg Filipović, dr Halid-beg Hrasnica, Džemaludin Čaušević, Mujaga Bičakčić, Riza-beg Kapetanović i drugi.

S obzirom na svesrdno učešće velikog broja istaknutih prvaka bošnjačkog naroda u osnivanju i radu Štamparije, teško je izdvojiti samo neke od njih kao najzaslužnije. Njihovo zajedničko djelovanje u ovom slučaju jedan je od rijetkih primjera kolektivnog djelovanja koje za Bošnjake do tada nije bila uobičajeno. I pored toga, neke od njih valja istaći radi značajnijeg

udjela koji su ugradili u ovu od prvih svojih kulturnih ustanova.

Veće zasluge po većini izvora imao je Ademaga Mešić. One su se većim dijelom odnosile na dioničke usluge materijalne prirode. To je i onako bilo polje njegove djelatnosti, budući da je bio imućni veletrgovac iz Tešnja,<sup>5</sup> vlasnik trgovine mješovitom robom od 1897. godine, a 1906. godine osnivač<sup>6</sup> i Prve muslimanske kreditne zadruge u Tešnju<sup>7</sup>. U Hrvatskoj zadružnoj banci za Bosnu i Hercegovinu bio je i jedan od upravnika,<sup>8</sup> a u Dioničarskom društvu za prerađivanje i vrijedniju upotrebu poljoprivrednih proizvoda u Sarajevu, sa sjedištem u Beču, bio je upravni savjetnik za ovu firmu. Kao uspješan privrednik i bankar Mešić je bio<sup>12</sup> i komorski vijećnik Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Svakako da je ovaj imućni i sposobni poslovni čovjek kao<sup>13</sup> član nadzornog vijeća Štampariji bio od velike koristi, pomoći i podrške. Sličnu podršku ona je imala i od drugih veleposjednika, bankara i trgovaca poput Mehmedbega Fadilpašića koji je uz to bio i narodni<sup>14</sup> poslanik i gradski vijećnik. Ovdje pripada i istaknuti trgovac Avdaga Šahinagić koji je bio i 15 predsjednik Bosanskohercegovačkog trgovačkog društva u Sarajevu.

Iako se štamparija ne bi mogla ni osnovati, niti raditi bez materijalne i organizacione podrške koju su joj pružali ovi imućni osnivači, svoj kulturno-prosvjetni uspjeh duguje ličnostima poput Seid Ali-bega Filipovića, dr Halid-bega Hrasnice i posebno saradnicima Safvet-begu Bašagiću kao i čitavoj plejadi prosvetitelja o kojima će posebno biti riječi.

Seid Ali-beg Filipović je odigrao presudnu ulogu u osnivanju Štamparije. U trenutku kada je grupa imućnih bošnjačkih rodoljuba odlučivala o uspostavljanju jedne nacionalne muslimanske ustanove imajući na umu banku, štedionicu i slično, Seid Ali-beg se založio za otvaranje štamparije, preuzimajući na sebe stručni i organizacioni dio posla. To je bilo moguće zahvaljujući njegovoj<sup>16</sup> kvalifikaciji stručnjaka za tursko slagarstvo i mašin majstorstvo koje je izučio još 1888. godine u velikoj štampariji Bosanska Pošta. Koristeći dragocjeno iskustvo stečeno u ovoj štampariji bio je u prilici da ostvari veliki doprinos radu Štamparije. Tokom čitavog njenog austrougarskog perioda djelovanja Seid Ali-beg Filipović je<sup>17</sup> bio podravnatelj i prometni upravitelj Štamparije, kada ona bilježi uspjeh u

ukupnoj svojoj djelatnosti. Kao i svi osnivači štamparije, Seid Ali - beg je bio ugledan građanin o čemu svjedoči i njegove funkcija<sup>18</sup> gradskog vijećnika.

U grupu zaslužnih osnivača Štamparije spada i dr Halid-beg Hrasnica, čuveni sarajevski advokat, član<sup>19</sup> Odbora i Disciplinarnog vijeća Bosanskohercegovačke advokatske komore i gradski vijećnik,<sup>20</sup> ravnatelj Štamparije od njenog osnivanja do 1918. godine. U ovom poslu svakako mu je koristilo dugogodišnje iskustvo<sup>21</sup> upravitelja Islamske čitaonice na Bentbaši.

U nizu pripremnih poduhvata koje su poduzeli osnivači Štamparije, prednost su imali organizacija i nabavka postrojenja. Vizija o organizaciji Štamparije sazrijeva već 1903. godine kada je odlučeno da bude formirana kao dioničko društvo. Od tada pa do otvorenja Štamparije poduzeta je uspješna oglasna kampanja o potrebi osnivanja islamske štamparije i upućivani pozivi za učešće u njenom osnivanju u vidu kupovine dionica.<sup>22</sup> Već do septembra 1904. godine bilo je rasprodato svih 1.000 dionica, pa je ubrzo raspisan upis narednih 1.000 dionica. Ubrzo je uplaćena temeljna<sup>23</sup> glavnica od 75.000 kruna u 1.500 dionica po 50. kruna. Temeljna glavnica će se kasnije povećati na<sup>24</sup> 125.000 kruna, a broj dionica do 2.500. Protokolirani u Štamparije i upisu u sudski registar prethodili su brojni zahtjevi, molbe i drugi poduhvati administrativne prirode koje su od početka do kraja izveli navodni osnivači Štamparije. Tako 27. marta 1904. godine oni su podnijeli<sup>25</sup> zahtjev za otvaranje Islamske dioničke štamparije, potom<sup>26</sup> pravila Štamparije, koja su 25. novembra 1904. godine bila odobrena. Prema<sup>27</sup> članu 3 ovih pravila "Svrha je društva nabava štamparije (tiskare) i vođenje štamparskih (tiskarskih) poslova, te osnivanje knjižare i vođenje svih knjižničkih poslova (S 283 tač. 5 Trg. zakona) ..." <sup>28</sup> Upis u trgovački registar kod odružnog suda u Sarajevu dopušten je 4. februara 1905. godine, prema čemu je Islamska dionička Štamparija mogla poduzeti<sup>29</sup> "... tjeranje štamparskog obrta ..."

Svečanom činom otvaranja i puštanja u rad Islamske dioničke štamparije, nakon obavljenih svih potrebnih pretpostavki, prethodile su i dvije skupštine dioničara.<sup>30</sup> Prva Glavna konstituirajuća skupština održana je 16. septembra 1904. godine u kiraethani u Sarajevu. Tom prilikom dioničari su bili upoznati sa do tada skupljenom svotom

sredstava za Štampariju koja je iznosila 6.727 kruna obezbijedivši potrebnu zajamčenu glavnicu. Jednoglasno su usvojena pravila i zaključak<sup>31</sup> "... da se osnuje Islamska dionička štamparija ...", te izabran upravni i nadzorni odbor. Za ravnatelja upravnog odbora izabran je bio Mahmut-beg Fadilpašić, a za podravnatelja Seid Ali-beg Filipović i Zija Rizaefendić. Članovi nadzornog odbora postali su Ademaga Mešić, Avd-aga Šahinagić, Ajni Bušatlić i Mustafa Mujagić.

Nakon konstituiranja održana je<sup>32</sup> Prva glavna skupština dioničara 8. aprila 1905. godine "... u 2 sahata poslije podne u prostorijama ovdašnje kiraethane na Bendbaši..." U okviru obimnog dvnevnog reda od 15 tačaka najviše pažnje posvetilo se radu Štamparije. Tako je donesena odluka<sup>33</sup> "... da se nabavi sasvim nova štamparija i u tu svrhu dozvoljeno ravnateljstvo 25.000 K ...". U okviru potvrde prethodnih izbora ravnateljstva, izvršena je izmjena drugog podravnatelja Zije Rizaefendića na čije je mjesto izabran Robert Šimat, i člana nadzornog vijeća H. Ajni Bušatlića koga je zamijenio Sulejman Hećimović. U pogledu uprave štamparije odlučeno je da poslove vode prvi i drugi podravnatelj<sup>34</sup> "... koji će biti plaćeni činovnici društva i po tom strukovnjaci u štamparskim poslovima ...", a da<sup>35</sup> "... ravnateljevo zvanje bude počasno i da se na to mjesto bira koji od najuglednijih dioničara ...". Ovakva odluka donesena na samom početku značila je savremen i poslovan pristup u radu Štamparije, što će se odraziti kasnije u njenom uspješnom finansijskom, organizacionom i strukovnom djelovanju tokom svih godina austrougarske uprave u BiH. Na ovoj skupštini je zacrtano i osnivanje lista i knjižare štamparije. Odziv i učešće velikog broja dioničara iz Sarajeva i čitave Bosne i Hercegovine, najuglednijih poput Haki-bega Zulfikarpašića-Čengića iz Foče, H. Džemaludina Čauševića, Mahmud-bega Fadilpašića-Šerifovića, Muj-age i Saliha Švrze, Fehima Spahe i mnogih drugih, doprinijelo je potpunom uspjehu skupštine.

Obje skupštine bile su svojevrsan događaj za bošnjačku muslimansku javnost, odišući entuzijazmom zbog do tada neuobičajenog zajedničkog kulturnog i poslovnog djelovanja na putu općeg napretka i osvješćivanja.

Svečani čin otvorenja Štamparije koji se zbilo 10. jula 1905. godine uvećao je pjesnik Musa Ćazim Ćatić svojom pjesmom prigodnicom, čiji su stihovi uokvirili ovaj veliki kulturni i prosvjetni događaj za Bošnjake.<sup>36</sup>

Svač'je grudi neko milje puni,  
Što budućnost ljepšu djelom kruni,  
"Štamparija" djelo sretnih dana.  
Krasan plod je sloge muslimana.  
"Štamparija" oj koraka divna  
U napredak, moj premili rode!  
Kolika li za te tečevina,  
Krasan simbol prosvjete-slobode!  
"Štamparija" - to ti je putokaz  
Bajnoj stazi, gdje budućnost cvjeta,  
"Štamparija" - tvoj je novi dokaz,  
Da si udo kulturnog svijeta.  
Oko nje su u kolo se svili  
Tvoji sinci - čelik rodoljubi,  
Njoj se skladno njina duša krili  
I u sv'jetlu njezinu se gubi,  
Al to sv'jetlo u tvojoj pov'jesti  
Njeno ime zlatom će izvesti! -  
Pjesmo moja, drugarice mila,  
Daj raširi svoja laka krila,  
Pa mi gukni nek Ti glasnik sreće  
K'o val bujni po mom dosu teče,  
Svojim šumom nek svakome javlja  
Bajni osvit našeg novog slavlja.

Otvaranje štamparije označilo je kraj brojnim i dugotrajnim administrativno-tehničkim poduhvatima oko njena uspostavljenja i početak zaživljavanja davne želje muslimanskih intelektualaca i prosvjetitelja o vlastitoj štampariji.

Po otvorenju Islamska dionička štamparija je odmah otpočela sa radom, da bi već 13. jula bio štampan list za politiku, pouku i zabavu Bošnjak (br. 28, 1905. i dalje), a 15. jula i list za pouku i zabavu Behar (br. 6, 1905/06. i dalje). Uz još sedam monografskih publikacija koliko je do kraja 1905. godine odštamala, Islamska dionička štamparija je tokom prvih šest mjeseci svoga rada uspješno startovala. Uspjehu štamparije na kulturno-prosvjetnom polju treba dodati i pozitivno finansijsko-poslovanje u ovom periodu u kome je od 10. jula do 31. decembra 1905. godine,<sup>37</sup> prema izvještaju podravnatelja Seid Ali-bega Filipovića štamparija "... imala 837 naručaba u ukupnom iznosu od Kr. 8996, 47 ...".

U pogledu opreme, nabave štamparskih postrojenja pristupilo se krajnje ozbiljno. Nakon niza razgovora i ponuda, u skladu sa odlukom sa Prve glavne skupštine dioničara od 8. aprila 1905. godine, poduzeta je nabavka nove

štamparije. Već<sup>38</sup> maja mjeseca ravnatelj štamparije u Beču su nabavili sav potreban pribor i postrojenja. Tom prilikom su kupljene nove, najmodernije mašine velikog kapaciteta i velika količina najraznovrsnijih<sup>39</sup> slova arapskih, turskih, latiničnih, ćiriličnih i jevrejskih, kao i tada modernih<sup>40</sup> "... raznih nakita i dr. potreština ...". Sva oprema bila je smještena u iznajmljene prostorije u Ferhadiji ulici br. 23. Tokom kasnijeg djelovanja, zahvaljujući svojim dioničarima koji<sup>41</sup> "... nisu tražili od zavoda nikakve dividende, tako da je cijeli dobitak polučen od g. 1905-1920. išao u razne nove nabavke u proširenju štamparije te se bila sagradila i vlastita kuća...".

Bogata oprema, savremene mašine velikog kapaciteta i vlastita knjigoveznica označile su početak rada jedne velike štamparije, koja je neprestano radila sve do 1948. godine,<sup>42</sup> kada je bila nacionalizirana, odnosno preuzeta za vojnu komandu ne zaustavljajući ni tada svoja postrojenja. Istovremeno, Islamska dionička štamparija je svojim djelovanjem pokazala da je bila više od štamparije uvrstivši se u red temeljnih kulturnih i prosvjetnih ustanova namjenjujući svoju produkciju prvenstveno bošnjačkoi, ali i ostaloj javnosti u Bosni i Hercegovini.

### Štamparsko izdavačka produkcija Islamske dioničke štamparije

Ukupna štamparsko izdavačka produkcija Islamske dioničke štamparije u periodu od jula 1905. do kraja 1918. godine iznosila je (prema prikupljenoj bibliografiji) preko 120 publikacija od čega 100 samostalnih (ili 81,96%) i 22 naslova periodike (ili 18,03%). Prosječna godišnja proizvodnja je prema tome iznosila 9,37% naslova, što je značajan prosjek s obzirom na posmatrani period od 13,5 godina.

Sadržaj štamparsko izdavačke produkcije štamparije odražavao je njen još davno zacrtan kulturno-prosvjetni program, ispunjavajući na taj način svoju funkciju prvenstveno kulturne i prosvjetne ustanove.

Islamska dionička štamparija je i ostale svoje funkcije uspješno ispunjavala. Kao nacionalna ustanova pratila je i podržavala svojim uslugama i dijelom produkcije sav politički život koji se odnosio na Bošnjake. Posebno uspješno poslovanje štamparije je postizala kao trgovačka ustanova, poslujući i uvijek sa dobitkom. Gest kojim su njeni osnivači i ostali dioničari taj dobitak ulagali za dalji razvoj štamparije,

ukazuje još jednom na činjenicu da je glavna svrha njenog postojanja bio opći napredak bošnjačkog naroda i želja za progresom.

### Samostalne publikacije

Okrenutost Islamske dioničke štamparije posleničkoj ulozi na polju kulture, obrazovanja i razvoja, odredila je i sadržaj njene ukupne štamparske izdavačke produkcije, koju su pretežno činile knjige i brošure. Ovaj oblik publikacije bio je najpogodnije sredstvo za sprovođenje zacrtane opće kulturno-prosvjetne misije osnivača štamparije.

Knjige i brošure kao najbrojnija forma monografske produkcije štamparije (70%) nose glavni sadržaj njenog opusa.

Književnost sa gramatikom i narodnim blagom (30% unutar ove skupine) najzastupljenija je grupa unutar ove forme publikacija. Brojnost književnih djela zauzima pažnju, jer su ona doprinosila sprovođenju prosvjetiteljske uloge štamparije, pomažući i autorima, nosiocima bosansko-muslimanskog preporeda da utiču na moralno i duhovno osposobljavanje svojih čitalaca, prvenstveno Bošnjaka.<sup>43</sup> Jedan broj ovih djela istovremeno je podržavao osvješćivanje i aktivno prilagođavanje Bošnjaka sasvim novim oblicima života pod Austro-Ugarskom upravom. U Islamskoj dioničkoj štampariji štampana su djela najznačajnijih zastupnika bosansko-muslimanskog književnog stvaranja, koja su nosila obilježje realnog i modernog izraza.

Najzastupljeniji autor u produkciji ove štamparije bio je istovremeno i najpopularniji Bošnjački pisac Safvetbeg Bašaić-Redžepašić. Ugled koji je imao rezultat je velikog doprinosa na polju kulture, i umjetnosti, na kojima se istakao ne samo kao književnik i prevodilac, već prosvjetitelj i rodoljub. Kao takav, za svoj narod je pokretao i unapređivao ustanove poput Gajreta, listove kao Behar, Ogledalo. Najveću pažnju zaslužuje njegov književni opus na narodnom jeziku od kojeg je Islamska dionička štamparija štampana pet u izdanju samog autora. Među prvim knjigama štampanim u ovoj štampariji, a možda čak i prvo bilo je Bašagićevo djelo Misli i čuvstva (u dva izdanja 1905. i 1906. godine). Potom su štampani Gazi Husrev-beg ... (1907), Uzgredne bilješke i priče i dosjetke (1907) i Izabrane pjesme (1913).

Šehović Hamid poznatiji kao Ekrem, savremeni socijalni bošnjački pisac zastupljen je

sa tri svoja djela unutar produkcije štamparije od kojih su dva književna. To je dramski spjev u pet činova *Hivzibeg* (1905). i komedija *Dva načelnika* (1907).

Šemsudin Sarajlić pripadnik grupe autora koji su bili nosioci<sup>44</sup> kritičke etape bošnjačke književnosti, ovdje se pojavljuje sa dvije svoje popularne pripovijedke, *Razija* (1908) i *Vjetar* (1917).

Murat Hajrović autor je i sakupljač narodnog blaga koje je objedinio pod naslovom *Male priče i dosjetke za muslimansku mladež*. Islamska dionička štamparija je ovo traženo djelo štampala u dva izdanja (1906 i 1913).

Ostali autori književnih djela štampanih u ovoj štampariji zastupljeni su sa po jednim svojim djelom, a budući da se radi većinom o poznatim autorima i to je bio dovoljan pokazatelj u opredjeljenju štamparije i ukusu njene čitalačke publike.

Edhem Mulabdić je znameniti prozni pisac i pripadnik kritičke etape bošnjačke književnosti, čiji je udjel u pokretu bosansko-muslimanskog kulturnog preporoda gotovo ravan Bašagićevom. U ovoj štampariji štampano je samo njegovo djelo *Crnice* (1907), kao podrška njenom radu u čijem je formiranju učestvovao.

Abdurezak Hifzi Bjelevac ovje je štampao svoje *Aprilske kiše*,

Salih Kazazović autor je šale u tri čina iz bosanskog života prije okupacije pod naslovom *Oba gluha* (1911).

Hifzi Muftić predstavljen nam je djelom *Ramazanli dar* (1915).

Svetozar Ćorović zastupljen je djelom *Komšije* (1911).

Petar Kočić djelom *Sudanija* (1911).

Silviju Strahimiru Kranjčeviću, koga je ova čitalačka publika poznavala kroz Behar, ovaj list je posvetio i publikaciju prigodan 25. godišnjice njegovog pjesnikovanja pod naslovom *Spomen spis Silviju Strahimiru Kranjčeviću* (1908).

Svoj prilog utemeljenju i daljem razvoju bosansko-muslimanske književnosti u ovom za nju specifičnom, gotovo presudnom periodu, Islamska dionička štamparija je dala štampajući uz sama književna djela i teoretska djela iz oblasti gramatike i teorije književnosti, koja su po svojoj formi udžbenici. Na taj način, program štamparije na području književnosti i jezika bio je zaokružen. Toj grupi pripadaju *Gramatika i vježbanica arapskog jezika* (drugi dio) koju su sastavili Alija Kadić i H. Bulić (1907)., potom *Uputa u čitanju i pisanju latinicom Muslimana*

koji znadu arapsko pismo od Mustafe Konjhodžića (1908) i *Kratka povijest arapske književnosti* od Ignacia Goldziehera (u prevodu Alekse Popovića sa mađarskog), (1909).

Novo ustrojstvo vlasti u okviru koga je i na civilizacijskom polju protežiran evropski duhovni koncept, podrazumijevao je novi pristup i na polju prosvjete, obrazovanja, školstva i kulture. Iako se borbom Bošnjaka za vjersko-prosvjetnu autonomiju postiglo očuvanje specifičnosti islamske kulture i obrazovanja, njihovo dalje obrazovanje moralo se prilagođavati novim prilikama. To je uz uvođenje evropskih elemenata u dotadašnji osmanski kulturno-obrazovni sistem podrazumijevalo i novo pravno ustrojstvo u ovoj oblasti. Jedna od osnovnih pretpostavki za to bile su odgovarajuće publikacije. Uz već pomenute udžbenike iz oblasti jezika i književnosti, treba dodati i priručnik za nastavnike *Fizika u osnovnoj školi A. Pejića* (1906). Iako kvalitetni i od posebne vrijednosti za ovaj period, ovako mali broj udžbenika bio je nedovoljan kao podrška od strane Islamske dioničke štamparije koju je ona mogla pružiti sve većim obrazovnim potrebama svojih čitalaca.

Prilog novoj organizaciji kulturno-prosvjetnog sistema štamparija je pružala štampajući pravila, propise i izvještaje novosnovanih prosvjetnih i kulturnih ustanova. Takva su bila pravila prosvjetno-kulturnog društva Muslimana Gajret (1905, 1908. i 1911.), muslimanskog dioničkog društva za izdavanje novina i knjiga *Hurijet* (1909), te dobrotvornog društva *Merhamet* (1913).

Godišnji izvještaji i razni propisi škola po svojoj brojnosti zauzimaju važno mjesto u produkciji ove štamparije. Ističemo godišnje izvještaje Trgovačke škole u Sarajevu (1908 i 1912), Učiteljske škole i muške preparandije (1909 i 1912) i *Kućni red, disciplinarni propis za Šerijatsku sudačku školu* (1909), *Naputak ... za muallime Mektebi ibtidaia, Ihtijat sunufe i Sibjan mekteba* i druge propise. Ovoj grupi treba dodati još *Pravila Muslimanske čitaonice u Modriču* (1906), *Zapisnike sjednice islamske prosvjetne ankete* (1911) i građu za narodnu pedagogiju Josipa Milakovića pod naslovom *Knjiga i pismo u našoj narodnoj pjesmi*, koja je ujedno jedina publikacija ove vrste unutar prosvjetnog opusa štamparije.

Specifična problematika kulture Bošnjaka u savremenom dobu razmatrana je u djelu Omera

Sulejmanpašića pod nazivom *Šta misli Engleska o Turskoj ili jesu li Muslimani i Turska pristupačni evropskoj kulturi* (1917).

Historija zauzima značajno mjesto u produkciji štamparije, ne samo zbog brojnosti publikacija iz ove oblasti, već i zbog uglavnom popularnog pristupa historijskim temama, zbog čega su neke doživjele i po dva izdanja. Sve publikacije iz oblasti historije možemo podijeliti u dvije grupe.

Prvu veću grupu čine djela o znamenitim ličnostima, a drugu opća historijska djela.

Prvoj grupi pripadaju slijedeći radovi: *Istorija četrdeset vezira* u prevodu Muhameda Sahačića (1905); djelo iz rusko-turskog rata 1877-1878 pod naslovom *Osuda Mušira Sulejman-paše* u prevodu Alekse J. Popovića (1906); djelo Mehmeda Spahe o bosanskoj prošlosti *Gazi Husrev-beg* u dva izdanja (1906 i 1907); djelo<sup>45</sup> Pertev efendije pod naslovom *Trideset-godišnjica vladanja Njegovog veličanstva Sultana Abdul-Hamida II* (1907). Tu je i djelo Mehmeda Hadžića *Spomenik Njegova veličanstva Cara i Kralja Franje Josipa I u B. Brodu*, interesantan rad kojem je spomenik bio povod razmatranja ličnosti kojoj je podignut. Štampan je u dva izdanja (1908 i 1909). Autor popularnog djela *Životopis znamenitih Sarajlija* (1910) je Aleksa Popović-Sarajlija,<sup>46</sup> a Fehmi bin Ali djela *Sarajevske muftije od 926/1519. do 1334/1916.* (1916) i *U dvorištu Careve džamije merh. Osman Šuhdi ef. Kjutubhana* (1916).

U drugu grupu, koju većinom čine djela o pojedinim istorijskim događajima, spadaju *Kratka povijest Islama Muhameda Seida Serdarevića* (1905), *Ilustrovana povijest sarajevskih zadužbina* (1908) Sejfudina Kemure, zatim razmatranje o uzrocima turskog poraza u zadnjem balkanskom ratu i nazatku i napretku Osmanlijskog carstva Nurudina Azabagića pod naslovom *Gdje je spas?* (1912). Sejfudin Kemura autor je i djela u dva izdanja radenog po turskim vrelima *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem od godine 1219 ...* (1914 i 1916), te djela *Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja* (1916).

Religija zauzima treće mjesto po brojnosti štampanih publikacija u produkciji štamparije. Iako ne naročito obiman, ovaj opus religioznih knjiga obiluje vrijednim i za svoju čitalačku publiku novim djelima, čineći na taj način cjelinu sa do tada brojnom rukopisnom literaturom ove vrste. Zapažene radove ovdje je štampao Seid Serdarević. To je uz pomenutu *Kratku povijest Islama* i djelo *Nauka Islama*

(1917). Ovoj grupi teoretskih djela pripada i *Islam Abdullaha Quilliamu* u prevodu Muse Čazima Čatića sa turskog (1907), te *Vjera i zdrav razum* (1914) Muniba Cerića i H. Fejzagića. Proho Sejfullah se javlja sa posebne pažnje vrijednim djelom *Bidajet-ul-inas najbolji Ilmihal na bosanskom jeziku* (1908). Djelo iz oblasti vjerovanja *Imanski šarti* (Saliha Dizdarevića doživjelo je dva izdanja (1905 i 1907), a *Pravila za ispravno učenje Kur'ana* pod naslovom *Tedžvidi idaijjei bosnevi* od Ibrahima Saliha Puške, imala su funkciju udžbenika. Popularan je bio i *Kratak životopis Muhamed alejhisselamov sa socijalnog gledišta* (1915) od Ali Rize Karabega koje zadire i u druge oblasti znanja, te kratko djelce životopisnog sadržaja *Fra Ivo Vujičić od Vladimira Čorovića*.

Politika u publikacijama Islamske dioničke štamparije bila je odraz tadašnjih političkih prilika, čiji je najveći broj štampan tokom 1910. i 1911. godine. To je bilo vrijeme burnog političkog života. Nakon aneksije (1908) okončana je i borba Bošnjaka za vjersko-prosvjetnu autonomiju (1909). Bile su već formirane političke partije (MNO, MNS-MSS, UMO), poduzeti izbori za sabor (1910), te proglašen ustav 20. 2. 1910. Autori većine političkih brošura bili su uglavnom učesnici u tadašnjem političkom životu Bošnjaka.

Prve dvije političke brošure Štamparije bile su *Izjava mahaljane Osmanbegove mahale u Travniku* (1907) Akifa Biserovića i *Našem narodu* (1908) Muhameda Bajraktarevića. Potom se sa dvije brošure javlja Nuruddin Azabagić *Pismo ... povodom kandidacije za zemaljski sabor i Drugo pismo za organizaciju zemljoradnika* (oba 1910). Dr Halidbeg Hrasnica, pripadnik pokreta za autonomiju i jedan od osnivača Islamske dioničke štamparije autor je odgovora na brošure *Prva Muslimanska sloga* pod naslovom *Malo razjašnjenja* (1911), a gradonačelnik (1905-1910), također pripadnik MSS Esad Kulović štampao je *Otvoreno pismo ... g. Ademagi Mašiću u Tešnju kao ispravak na izvađanja u "Otvorenom pismu" na gospodina Dr Halidbega Hrasnicu* (1911). Bruno Schonlak autor je rasprave *Praktični zahtjevi socijalne demokracije* (1910) kojom se ovdje pojavljuje Socijaldemokratska stranka za BiH.

Političke brošure bez autora su *Dvije riječi "Musavatu"* (1911) iza koje stoji sigurno Muslimanska samostalna stranka, koja je ovaj tekst uputila Muslimanskoj narodnoj organizaciji. Druga brošura ove vrste je *Govor*

delegata u jesenskim delegacijama (1916). Probleme žena sa političkom pozadinom iznijela je Sofija Pletikosić pod pseudonimom Safija hanum u knjižici *Pisma u obranu muslimanskog ženskinja* (1911).

Bankarstvo je predstavljeno najvećim dijelom izvještajima i pravilima Prve islamske kreditne zadruge u Tešnju, na njemačkom i bosanskom jeziku (1906, 1907, 1908, 1910 i 1912). Ostale bankarske publikacije imaju istu formu. Takva su *Pravila Prve Muslimanske banke u Brčkom* (1908), *Pravila Trgovačke banke u Trebinju, te Izvješće ... o osnivanju poštanske štedionice ...* od Mehmeda Spahe. Za ovaj broj publikacija, treba zahvaliti Ademagi Mešiću, osnivaču i upravitelju Prve islamske kreditne zadruge u Tešnju, i uspješnom bankaru.

Trgovina i obrt su manje zastupljene oblasti u produkciji Islamske dioničke štamparije i pored tradicionalnih okrenutosti Bošnjaka ovim djelatnostima. Štampane u formi službenih publikacija (zapisnici, izvještaji, pravila, zakon), ona se uglavnom odnose na novoosnovanu Trgovačku i obrtničku komoru za Bosnu i Hercegovinu, podržavajući na taj način njen rad. Ovdje su štampana glavna dokumenta ove ustanove i to *Zakon o osnivanju i organizaciji trgovačke i obrtničke komora za Bosnu i Hercegovinu* (1909), *Pravilnik za obrtnički sud trgovačke i obrtničke komore za BiH* (1910), dva zapisnika sa treće i četvrte plenarne sjednice Komore (1909 i 1910), te izvještaj Mehmeda Spahe *Mnjenje glede...* (1910), koji se također odnosi na rad Komore.

Šerijatsko pravo je predstavljeno sa tri djela Sejfullahi Prohe. To je izbor iz nasljednog prava *Zubdat-ul-faraid* (1908), djelo o položaju žene *Ahvali-n-nisa* (1906) i knjiga o braku *Kitabu-n-nikah* (1915).

Primijenjene nauke u produkciji Štamparije predstavljene su grupom pojedinačnih djela iz nekoliko grana ove oblasti. Neke od njih zaslužuju pažnju bilo po aktuelnosti teme ili posebnoj vrijednosti. Takve su knjige za mladež Đ. Race Domaće i nekoje strane životinje po biološkoj metodi (1908) i praktični priručnik Koste Kondića *Zarazne bolesti kod domaćih životinja* (1911). Pčelarstvo je bilo obogaćeno sa dva izvrsna djela. To je obimna knjiga sa 126 slika *Narodno pčelarstvo i praktična upotreba meda* Milana Martinovića (1911) i *Amerikanka praktično pčelarenje bez rešetke* (1911) Ivana Sitarića.

Jedino djelo iz oblasti muzike je *Cigani i muzika u Srbiji* (1910) Tihomira Đorđevića.

Jedinstvena i danas prilično rijetka nevelika publikacija Milana Rešetara je *Stari bosanski novci* (1913).

Ovoj grupi pripadaju i dva pravilnika dobrovoljnih udruženja, vatrogasnog (1906) i radničkog i zanatlijskog udruženja "Hurijet" (1908).

Ukupna sadržajna struktura monografske štamparsko-izdavačke produkcije Islamske dioničke štamparije prema tome imala bi slijedeći izgled:

- književnost i jezik (22%)
- prosvjeta, kultura, obrazovanje, školstvo (19%)
- historija (14%)
- religija (10%)
- politika (10%)
- bankarstvo (9%)
- trgovina i obrt (5%)
- pravo (3%)
- primijenjene nauke (4%)
- muzika (1%)
- ostalo (3%)

### Periodične publikacije

Iako nikad nije ostvarila osnivačkim programom zacrtanu težnju o pokretanju i izdavanju vlastitog lista, Islamska dionička štamparija je tokom razmatranog perioda odštampana 22 značajna naslova periodike za ukupan društveno-politički, prosvjetni i ekonomski razvoj čitateljstva kojemu su bili namijenjeni. Po svojoj formi, strukturu periodičnih publikacija činili su pretežno listovi (81,81%) i znatno manje kalendari (18,18%). Njihova sadržajna struktura dosta je raznovrsna, zastupljena približno istim brojem publikacija iz značajnijih oblasti znanja. Stoga je ove naslove teže razvrstati po strogo određenim oblastima što je ipak potrebno radi već zacrtane metodologije u ovom radu.

Prosvjetni i kulturni listovi praktično čine većinu periodičnih publikacija u okviru produkcije štamparija, pogotovo kada se zanemari forma unutar ove vrste štampe. U tom slučaju oni čine 45,45% produkcije. Ali, budući da ćemo informativno-prosvjetne kalendare posmatrati posebno, ovaj procenat je nešto manji i iznosi 31,81%.

Prvi u nizu prosvjetnih listova je glasilo istoimenog društva za potpomaganje đaka

Muslimana na srednjim i višim školama Gajret, list<sup>47</sup> "... školske omladine ..." i list "... za narodno prosvjećivanje ..." što će kasnije nositi i u svom<sup>48</sup> podnaslovu. Pored toga što je pružao "... informaciju ... svakom članu društva ..." kao i svakom "... prijatelju naše prosvjete ...", list je sa uspjehom koristio prosvjeti i<sup>49</sup> "... kulturnim težnjama naroda ..." . Za to su najzaslužniji urednici lista, istaknuti književnici Edhem Mulabdić, Osman Đikić, Avdo Sumbul i drugi. O rasprostranjenosti lista i u širim čitalačkim krugovima svjedoče nam članovi<sup>50</sup> utemeljivači među koje su se pored Bošnjaka upisali i Vaso Savić, trgovac, Nikola Kašiković, književnik i drugi. U ovom svom prvom periodu izlaženja (1907/8-1914) Gajret je čitavo vrijeme štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji.

Tarik spada u one rjeđe, pored Muallima, listove štampane alhamijado tekstovima. U skladu sa svojim naslovom koji znači putokaz i zacrtanim programom, list se između ostalog zalagao za<sup>51</sup> reformiranje vjerske nastave, čemu je bez sumnje davao značajan doprinos zahvaljujući najviše svome uredniku čuvenom prosvetitelju Džemaludinu Čauševiću. Osim rezultata postignutih u reformi vjerske nastave, Čaušević je sproveo i reformu alhamijado pisma u Bosni i Hercegovini. Tarik je svoje opredjeljenje naznačio i u drugom podnaslovu koji glasi "novina za nauku i odgoj". Tokom sva tri godišta izlaženja list je štampan u ovoj štampariji, da bi 11. aprila 1911. prestao izlaziti.

Muallim (Učitelj) drugi je list štampan alhamijado pismom sve do trećeg godišta, tačnije do br. 11-12 (juni) 1913. godine kada se počinju javljati i tekstovi latinicom. Pored prosvjetnog programa koga se držao, Muallim je bio i izrazito staleški list. To potvrđuje i njegov štamparski podnaslov<sup>52</sup> "... list za puku i staleške interese muallima i imama u Bosni i Hercegovini", kao i sam izdavač Muslimansko muallimsko i imamsko društvo za BiH. Ovome u prilogu idu i brojni tekstovi latinicom koji imaju za cilj rješavanje statusnih pitanja ovih prosvjetnih radnika poput Molba za poboljšanje muallimskih plata (Muallim. 1913, br. 4), Kada će se poboljšati stanje muallima (Musllin. 1913, br. 9-10) i t.d. List je od početka do kraja izlaženja (septembra 1913.) štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji.

Učiteljska zora također je prosvjetno-staleški list nastao u Mostaru (1905-1906) u trenutku općeg buđenja narodnog učiteljstva, da bi kasnije (1911) prešao u Sarajevo kao<sup>53</sup> "... posljedica unutaršnjeg, ograničenog razvitka

našeg narodnog učiteljstva ...". List je štampan latinicom i ćirilicom, mijenjajući i u Sarajvu naizmjenično štamparske usluge Islamske dioničke štamparije i Prve hrvatske tiskare Kremarić i M. Raguz.

Misbah spada u grupu alhamijado listova u prvom godištu svog izlačenja, da bi nakon toga uveo uporedne tekstove turskim jezikom arabicom i latinicom/ćirilicom naizmjenično. Ovaj korak uredništvo je poduzelo iz praktičnih razloga<sup>54</sup> "... da naš list bude pristupačan široj javnosti, a naročito našem daštvu na srednjim i višim školama ...". Na čelu sa Sakibom Korkutom kao odgovornim urednikom, Misbah (Svetiljka) je ostvario svoj zacrtani kulturno-prosvjetni program i do kraja ostao<sup>55</sup> "... narodni organ, kojemu je svrha prosvjetljenja i kultivisanja islamskog dijala našeg naroda. Baveći se svjema javnim poslovima, naši su stupci otvoreni svjema prijateljima našeg naroda ...". Oba godišta Misbaha su štampana u cjelosti u Islamskoj dioničkoj štampariji. Rezultat fuzije izdavača i vlasnika lista, društva bosanskohercegovačke ilmije sa Muallimsko-imamskim društvom bilo je ukidanje listova Misbah i Muallim, ali i pokretanje novog prosvjetnog lista Jenji Misbah.

Jenji Misbah. Ovaj je list zapravo produžio program prethodnih kao organ bosanskohercegovačke ilmije. Pored toga, zalagao se posebno i za slogu Bošnjaka sa nemuslimanskim stanovništvom BiH. O tome govore i tekstovi štampani uporedo na našem i turskom jeziku (arabicom) i latinicom/ćirilicom. Posljednji broj ovog lista koji je svo vrijeme štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji izišao je iz štampe 6. jula 1914, da bi dalje njegovo izlaženje bilo potpuno ratom prekinuto.

Biser. Islamska dionička štamparija je štamkala samo završni četverobroj ovog časopisa i to u drugom periodu u njegova izlaženja. Usprkos ratom uzrokovanim poteškoćama<sup>56</sup> "... koje vladaju u tiskarama kao što je pomanjkanje papira, boja radnih sila... i što sve skupa nosi sa sobom silne troškove ...", Islamska dionička štamparija je prihvatila štampanje Bisera, čime je istovremeno bio okončan njen štamparski opus periodike za razmatrani period. Na ovaj korak štampanja pod teškim uvjetima Štampariju je opredijelio program ovog uglednog prosvjetno-književnog lista, koji je vaoma uspješno radio<sup>57</sup> "... na kulturnom i prosvjetnom podizanju naroda ...", kao i činjenica da je nastojao<sup>58</sup> "...nastaviti rad bivšeg lista "Behar" koji je prestao izlaziti..."

Politički listovi su predstavljani istim brojem naslova kao prosvjetni u produkciji ove štamparije. (31,81%). Iako sama štamparija nije bila prvenstveno mjesto okupljanja političkih grupa već kulturnih i prosvjetnih radnika, ona je pružala svoje usluge jednom broju glasila tadašnjih bošnjačkih, ali i drugih stranaka. Tipični bošnjački politički listovi izišli iz ove štamparije svjedoče o dinamičnom političkom životu ovog doba i učešća Bošnjaka u njemu.

Bošnjak je dugo vremena bio<sup>59</sup> "... jedini muslimanski politički list u ovoj zemlji ...". Za Islamsku dioničku štampariju on je bio njen štamparski prvenac. Mijenjajući tokom svog izlaženja sedam puta štamparije, u ovoj je bio štampan u tri navrata.

Bošnjak je savjesno pratio sve društvene pokrete Bošnjaka i na svoj način se uključivao u njih. Uz prvenstveno politički program i zastupanje narodnih prava i interesa, Bošnjak je posvećivao punu pažnju buđenju i razvoju prosvjete nastojeći<sup>60</sup> "... da omladina prigrli školu i vaspitanje ...". Za uspjeh evidentan i na tom polju ovaj list može zahvaliti svom vlasniku, književniku i prosvjetitelju Mehmedbegu Kapetanoviću-Ljubušaku, te urednicima poput ličnosti kakve su bili Edhem Mulabdić, Hilmi Muhibić i drugi.

Bosansko-Hercegovački Glasnik je prema svom podnaslovu pretendovao da uz politički bude i list za ekonomiju i književnost, što je ostalo sekundarno u odnosu na političko opredjeljenje ovog lista. Kako je i sam tvrdio, list je bio<sup>61</sup> "... jedini nezavisni muslimanski list u našoj domovini...". Vlasnik i odgovorni urednik Omerbeg Sulejmanpašić je prva 24 broja ovog lista štampao u još dvije štamparije (Riste J. Savića i Daniela A. Kajona). Iako je izlazio u postkalajevskoj eri, vremenu smanjene cenzure štampe, list je bio cenzuriran da bi aprila 1907. godine prestao izlaziti, a sve priloge od tog vremena ustupio je Musavatu.

Ogledalo je bio organ naprednih Bošnjaka u BiH kojeg je pokrenuo Safvetbeg Bašagić. Svih 13 brojeva štampano je u Islamskoj dioničkoj štampariji<sup>62</sup> Program za koji se list zalagao svodio se uglavnom na moralno i materijalno unapređenje islamskog elementa u BiH, uređenje vakufsko-meirifške autonomije i borbu za pravo njegovanja vlastite baštine. O nerazumijevanju na koja je naišao ovaj list, svjedoči i obraćanje uredništva u posljednjem broju koje u povodu prestanka izlaženja lista kaže "... glavom se zid ne probija ..."

Muslimanska svijest je bio čisto stranački list, organ Muslimanske napredne stranke za

BiH. Stoga su sve njene stranice sadržavale program stranke, koji je obuhvatao sve sfere života Bošnjaka. Stranka se prvenstveno zalagala za očuvanje identiteta, vjere, statusa i imetka bošnjačkog stanovništva, protiveći se aneksiji i priključenju Bosne bilo kojoj balkanskoj zemlji.

Prosvjetni dio programa obuhvatao je prosvjećivanje za sve slojeve naroda i podizanje škola i školstva za sve nivoe, uključujući posebno i reformu medresa. List se prema programu Stranke također bavio još i agrarnim pitanjima, gospodarstvom, unutrašnjom politikom i socijalnim pitanjima. Svoju popularnost list prvenstveno duguje svojim urednicima, posebno čuvenom Ekremu. Ovo glasilo je od početka do kraja štampano u Islamskoj dioničkoj štampariji.

Glas slobode, također stranački list, organ Socijaldemokratske stranke BiH, bio je štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji prve četiri godine svoga izlaženja, a potom u još četiri štamparije (Hrvatska dionička tiskara u Mostaru, Štamparija Bosanske pošte, Štamparija "Naroda" i Štamparija Daniel A. Kajon uz pauzu tokom 1915 i 1916. godine). Glas slobode je prvi bosanskohercegovački radnički list, koji je sa dosta uspjeha propagirao program svoje stranke. Često je bio cenzuriran i plijenjen radi borbenih članaka i borbe za radnička prava. Za ovaj list je uz druge predano radio tipografski radnik, ali i vlasnik i urednik lista<sup>63</sup> Sreten Jakšić. Tokom svog dvadesetogodišnjeg djelovanja (1909-1929) list nije izlazio tokom ratnih godina 1915. i 1916.

Muslimanska sloga je bilo glasilo Muslimanske samostalne stranke u BiH, čiji je vlasnik i izdavač jedno vrijeme bila i Islamska dionička štamparija. Iako tokom svog vijeka nije izlazio u kontinuitetu, ovaj list je čitavo vrijeme bio štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji. Program koji je zastupao bio je program stranke. Nakon pauze tokom 1912. i 1913. godine ponovno izlazi početkom 1914. godine, pa sve do rata koji je prekinuo njegovo izlaženje.

Novi Musavat (Nova jednakost) je bio list muslimanske opoziciji, produkt novonastalih političkih prilika uzrokovanih ujedinjenjem Muslimanske narodne organizacije i dijela Muslimanske samostalne stranke u ujedinjenu muslimansku organizaciju, stranku sa novim programom. Radi napuštanja dotadašnjeg programa MNO koga je i zacrtao, Derviš-beg

Miralem, osnivač ove stranke odvojio se i formirao Novi Musavat. List je po formi i izgledu, sa uporednim naslovom ćirilicom, arapskim pismom i latinicom lično, kao i po sadržaju na Musavat. Izlazio je nepunu godinu dana i u cijelosti štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji.

Književni listovi. U ovu malu grupu listova tog doba (9,09%) spadaju Behar i Bosanska Vila. Behar je bio prvi književni list Bošnjaka. Za bošnjačko građanstvo on je bio prosvjetno-književno glasilo sa etničkim i političkim obilježjem koji je prosvjetu koristio kao način političke borbe. Djelovanje ovog tipičnog preporodnog lista, prilikom čijeg je osnivanja zacrtano i osnivanje Islamske štamparije, usko je vezano i za njeno ukupno djelovanje. Program lista i štamparije stoga se podudaraju, držeći se pri tome Bašagićevog načela<sup>64</sup> "Orlovo pero umjesto dimiskije ljute". Behar je ovu borbu za napredak knjigom, i naukom, a ne oružjem uspješno vodio. Oko ovog lista se okupljala sva viđenija građanska inteligencija i najeminentniji prosvetitelji i književnici od Safvetbega Bašagića i Edhema Mulabdića, do Osman Nuri Hadžića i Ivana Milićevića poznatih kao Osman-Aziz, te Šemsudina Sarajlića, Hamida Šahinovića-Ekrema, Abdurezak Hifzi Bjelevca, Muse Ćazima Ćatića, Hamdije Mulića i drugih. Zadnjih godina izlaženje, Behar je objavljivao i djela nemuslimanskih autora kakvi su bili Silvije Strahimir Kranjčević, Josip Milaković i drugi, a jedan od urednika tokom 1908. i 1909. godine bio je i Ljudevit Dvorniković.

Sadržaj ovog književnog lista činile su rubrike Islam, Književni i prosvjetni članci, Prevodi, Male priče i dosjetke i narodne umotvorine, Listak, Kulturne bilješke, Pogled po svijetu, Svaštice, Zagonetke, Odgonetke, Naše poruke. Po otvorenju Islamske dioničke štamparije Behar je odmah, kao drugi list ovdje štampan sve do kraja svoga izlaženja 1911. godine.

Bosanska vila. U svojoj potrazi za što povoljnijim uvjetima štampe, Bosanska vila je gotovo šest godina štampana u Islamskoj dioničkoj štampariji (od br. 20/1906. do br. 6/1912). Ono što je Behar značio za književni život Bošnjaka, to je Bosanska vila predstavljala isto bosanskim Srbima.

Privredni listovi su bili prilično rijetki, možda stoga što je svaki list ovog doba, bez

obzira na glavno opredjeljenje razmatrano u bar jednoj svojoj rubrici više ili manje i gospodarstvo. U Islamskoj dioničkoj štampariji štampana su dva ovakva lista.

Bosansko-Hercegovački Težak je bio<sup>65</sup> "... jedini list u Bosni koji ... pretresa pitanja koja zasijecaju u moždinu poljodjelca ...". Ovaj izvanredni stručni list nastojao je i da se što više približi svome čitateljstvu i proširi pogotovo 66 "... među seljacima ...", kako pismom, donoseći tekstove uporedo latinicom/ćirilicom, tako i sadržajem priloga iz poljodjelstva, stočarstva, ratarstva, voćarstva, vinogradarstva, pčelarstva, vinovstva, poljoprivrednih sprava, trgovine i statistike, cijena (žita i dr. proizvoda). List je sadržavao i Listak, Pitanja i odgovore, Mali oglasnik i naše poruke, a sve zorno ilustrirano odgovarajućim slikama. U Islamskoj dioničkoj štampariji list je dugo štampan, (od br. 4/1908. do kraja svog prvog perioda izlaženja 1915.).

Der Tourist bio je jedinstven list svoga doba po svojoj tematici. Donosio je priloge o turizmu, gospodarstvenim prilikama i prirodnim ljepotama u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Štampan je bio na našem, njemačkom i mađarskom jeziku, što je bilo u skladu sa njegovom namjenom turističkog vodiča<sup>67</sup> List je štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji.

## Kalendari

U austrougarsko doba izlazilo je više kalendara namijenjenih bošnjačkom stanovništvu poput Bajraktar (za 1894), Mearif (za 1895/6 - 1898/99), Mekteb (za 1906), Bošnjak (za 1883-1918). Najveću popularnost među njima imali su Kalendari Gajret.

Kalendari Gajret (1907/8-1914/15; i od 1920 dalje) imali su obilježje narodnih čitanki. U prvom periodu izlaženja u Islamskoj dioničkoj štampariji štampana su tri godišta ovog kalendara (za 1906/7; za 1907/8. i za 1915. godinu). Kalendarski dio sadržavao je uobičajeni popis mjeseci i dana sa posebnom rubrikom znameniti dani, koja je pored islamskih sadržavala još katoličke i pravoslavne svetkovine. Drugi dio kalendara imao je poučno zabavni karakter. uz izvještaj i informacije o radu društva Gajret, uvijek su se objavljivali vrijedni prilozi najčešće poznatih autora poput Mirze Safveta, Ekrema, dr Mustafe Denišlića i drugih. Ovaj dio kalendara sadržavao je i skalu biljega i pregled novčanih vrijednosti. Drugo

godište (1907/8) sadrži i kalendar i tekstove na turskom jeziku (arebicom) sa druge strane knjige.

Trgovački kalendar (za 1907. godinu), koji se po svom sadržaju sasvim razlikuje od drugih kalendara, bavio se privredom.

### Neknjižna i sitna štampa

Uz štampanje ilustriranih listova, brošura, knjiga i časopisa, Islamska dionička štamparija je sa uspjehom obavljala<sup>68</sup> "... u najkraćem vremenu ..." i štampanje najraznovrsnije sitne i neknjižne štampe garantirajući<sup>69</sup> "... cijene umjerene. Ukusna izradba". To je mogla zahvaljujući opremljenosti štamparije<sup>70</sup> "... najmodernijim slovima, šarama i mašinama (strojevima) ...".<sup>71</sup> Naručioc i sitne štampe bili su pretežno novoformirane različite bošnjačke ustanove, općinski uredi, gradski zastupnici, trgovci i drugi. Za ove svoje korisnike štamparija je štampala slijedeće vrste tiskаница:

za trgovačke poslove: trgovačke knjige, trgovačke objave, račune, okružnice, predatnice, godišnja izvješća i ostale tiskанице po potrebi

za bankarske poslove: godišnja izvješća, bilance za udruge, štedione i banke i druge tiskанице

za privatna lica i ostale ustanove: pozive, oglase, programe, memorande, dopisnice, diplome i adrese, posjetnice i karte prigodnice.

Štamparija je prodavala i listovne papire i kuverte i drugo.

Islamska dionička štamparija je tokom austrougarskog perioda svoga djelovanja ostvarila značajnu štamparsku i manju izdavačku proizvodnju. Monografsku produkciju su po obliku pretežno činile knjige, tipično sredstvo prosvjete, a po sadržaju književna i kulturno-prosvjetna tematika. Većina periodičnih publikacija ove štamparije također pripada istoj oblasti. Stoga, sadržaj ukupne produkcije definirao je ovu štampariju kao kulturno-prosvjetnu ustanovu čemu je i sama od svog osnutka neprekidno i težila. Na taj način Štamparija je sa uspjehom ostvarila i nastojanje svojih osnivača da bude "...sredstvo za razvoj prosvjete narodne koja nam je potrebna kao komad hljeba..."<sup>72</sup>. Zastupljenost vrijednih dijela značajnih autora i iz drugih etničkih grupacija istovremeno izražava namjenu ove ustanove najširem krugu čitalaca i korisnika.

Dalji kvalitet predstavljaju publikacije štampane latinicom, ćirilicom, arebicom, te uporedo i naizmjenično ovim pismima, što ukazuje na uvažavanje multikulturnog karaktera čitavog bosanskohercegovačkog stanovništva i njegove etničke i historijske osobenosti.

Zahvaljujući samo ovakvom usmjerenju i programu kojeg je do kraja izvela prema prvobitnoj zamisli, štamparija kao u osnovi trgovačka organizacija mogla je dostići viši zanačaj i kvalitet. Islamska dionička štamparija je, iako namijenjena prvenstveno bošnjačkom narodu, probila granice obične nacionalne štamparije i uvrstila se u red pravih kulturno - prosvjetnih ustanova Bosne i Hercegovine. Svojom djelatnošću ona je sa punim uspjehom ostvarila već od ranije zacrtanu kulturno - civilizacijsku misiju.

## Bilješke

- 1 Krešvljaković, Hamdija. Sarajevo za vrijeme..., str.81
- 2 Krešvljaković, T. Kalajev režim u Bosni i Hercegovini, str.881
- 3 Isto, str. 252
- 4 Nametak, Alija. Islamska dionička štamparija kao kulturna ustanova. U: Novi Behar, 1931, br. 16. i 17, str. 239
- 5 Bosanski glasnik. 1910, str. 240
- 6 Bosanski glasnik. 1912, str. 525
- 7 Bosanski glasnik. 1910, str. 299
- 8 Bosanski glasnik. 1910, str. 536
- 9 Bosanski glasnik. 1910, str. 291
- 10 Bosanski glasnik. 1910, str. 203
- 11 Bosanski glasnik. 1912, str. 62, 297, 471-472
- 12 Bosanski glasnik. 1910, str. 480
- 13 Biografija Seid-Alibega Filipovića ... . Autobiografski rukopis u vlasništvu Nenada Filipovića
- 14 Bosanski glasnik. 1912, str. 296
- 15 Bosanski glasnik. 1910, str. 472
- 16 Bosanski glasnik. 1912, str. 70 472
- 17 Bosanski glasnik, 1912, str. 296, 552
- 18 Bosanski glasnik. 1910, str. 479
- 19 Behar. 1904, br. 12, str. 192
- 20 Bosnische Bote. 1907.
- 21 Bosanski glasnik. 1918; str. 364
- 22 Arhiv BiH. Z.M.F. 3485/1904, BiH
- 23 Arhiv BiH. Z.M.F. 12537/1904, BiH
- 24 Arhiv BiH. Z.M.F. 12537/1904, BiH
- 25 Arhiv BiH. Z.V.L.Š. 19-323, br. 32012/1905.
- 26 Isto
- 27 Behar. 1904, br. 11, str. 165-166
- 28 Isto
- 29 Behar. 1905, br. 23, str. 368
- 30 Behar. 1905, br. 24, str. 381
- 31 Isto
- 32 Isto
- 33 Behar. 1905-06, br. 6, str. 84-85
- 34 Novi Behar. 1931, br. 16 i 17, str. 244
- 35 Behar. 1906-06, br. 3, str. 45, juni, Listak
- 36 Behar. 1905-06, br. 6, str. 96
- 37 Isto
- 38 Novi Behar. 193, br.16 i 17, str. 244
- 39 Pejanović, Dorđe. Štamparije u Bosni i Hercegovini
- 40 Rizvić, Muhsin. Bosansko hercegovačke književne studije. Sarajevo, Veselin Masleša, 1980, str. 271-290
- 41 Rizvić, Muhsin. Isto
- 42 Prema katalogu Narodne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine Pertev efendija je bio pseudonim Alekse Popovića-Sarajlije
- 43 Fehmi bin Ali je pseudonim Sejfidina Fehmi Kemure
- 44 Gajret. 1907, br. 1, 15. avgust
- 45 od god. IV/1911.
- 46 Gajret. 1907, br. 1,15. avgust
- 47 Bosanska vila. 1907, avgust, septembar
- 48 Tarik. II/1909, br. 1, maj, uvodi članak
- 49 Gajret. 1907. br. 1. 15. avgust
- 50 Učiteljska zora. 1911, br. 1 i 2,1. marta
- 51 Misbah. II/1913?14, br. 1, str. 4
- 52 Misbah. 1913/13, br. 1, str. 4
- 53 Biser. 1918, br. 1, str. 4
- 54 Biser. 1912, br. 1, 1. juni
- 55 Isto
- 56 Bošnjak. XVI/1906, br. 1,4. januar (nasl.str)
- 57 Bošnjak. 1891, br. 1,2. juli
- 58 Bosansko-hercegovački glasnik. 1906, br. 1, 1. januar
- 59 Ogledalo. 1907, br. 1, 31. maj
- 60 Mitrović, Pavle. Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1956
- 61 Bašagić, Safvet. Trofanda iz hercegovačke dubrave (1890-1894), Zagreb, 1896, str. 10
- 62 Bosanko-Hercegovački Težak, 1912, br. 8, str. 147 (društvene vijesti)
- 63 Bosansko-Hercegovački Težak. 1902, br. 6 (Na kraju godine)
- 64 Podatak prema: Praštalo, Tatjana i Ćukac, Neda. Časopisi u BiH od 1850-1990. Naučno-istraživački projekat Fonda za nauku BiH (rukopis)
- 65 Tarik. 1908/1909 (štamparski oglas)
- 66 Isto
- 67 Isto
- 68 Novi Behar. 1931, br. 16 i 17, 1. januar, str. 243-244
- 69 Novi Behar, 1931, br. 16 i 17, str. 241